

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Ontzuiling politisering en restauratie in Nederland: C. P. Middendorp vs C. van der Eijk naar aanleiding van Van der Eijk's recensie van C. P. Middendorp
Middendorp, C.P.

Citation

Middendorp, C. P. (1980). Ontzuiling politisering en restauratie in Nederland: C. P. Middendorp vs C. van der Eijk naar aanleiding van Van der Eijk's recensie van C. P. Middendorp. *Acta Politica*, 15: 1980(4), 533-542. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3452133>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3452133>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

measures we had to make a choice of features these 2 variables and exclude the degree of urbanity, not include the degree of urbanity and exclude the degree of urbanity. It was impossible to use both of them at the same time because they overlapped each other. We have decided to exclude the 'degree of urbanity' and to include the 2 other variables since we can explain more variance with the latter two variables than with a factor score.

References

Naelen, M. Van, The Degree of Urbanity: A Factor Analytical Approach to the Study of Urbanity. In: *Journal of Urban Affairs*, 1970, 12, 3, 205-215.

Notes

1. In more recent years much more attention has been paid to the development of urbanity. The degree of urbanity is defined as the degree of urbanity. It is a measure of the degree of urbanity. It is a measure of the degree of urbanity. It is a measure of the degree of urbanity.

Literatuur Discussie

Repliek op de bespreking door C. van der Eijk van 'Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland'

In Acta Politica van april j.l. (1980 nr. 2, pp. 257-263) komt Van der Eijk tot de conclusie dat er van mijn studie 'Ontzuiling etc.' 'weinig waardevols overblijft'. De aanvullende negatieve kwalificaties van Van der Eijk liegen er ook niet om; ik zal ze hier niet alle herhalen.

Hieronder zal ik aangeven dat deze kwalificaties voortspruiten uit een gebrek aan inzicht in wat ik noem de wijze waarop het 'wetenschappelijk proces', leidend tot cumulatie van kennis en inzicht, kan en behoort plaats te vinden. De kern van mijn betoog zal zijn dat Van der Eijk bewust gehanteerde beperkingen van de opzet van de studie en de analyse van de gegevens (uit praktische overwegingen aangebracht) ten onrechte aanvoert als evenzovele onaanvaardbare onvolkomenheden ervan en dat hij bovendien ten onrechte suggereert dat de onderzoeker zich van die beperkingen, hoewel expliciet als zodanig in het boek vermeld, niet bewust zou zijn geweest en (dus ten onrechte) meent allerlei uitspraken met stelligheid te kunnen doen.

(1) *Bezwaren tegen de onderzoeksopzet.* Het is merkwaardig te moeten constateren dat één van de projectleiders van het Nationale Kiezersonderzoek 1981 veranderingen van opvattingen nu juist het minst relevant vindt voor de bestudering van 'maatschappelijke processen'. Volgens Van der Eijk had ik ten aanzien van bijvoorbeeld het proces van ontzuiling meer aandacht moeten besteden aan datgene wat iedereen weet, namelijk bijv. dat er meer oecumenische scholen zijn gekomen, dat het dagblad De Tijd is opgeheven en dat NKV en NVV zijn samengegaan in het FNV. Van der Eijk suggereert dat deze verschijnselen, welke mijns inziens niet meer zijn dan symptomen van veranderde opvattingen, belangrijker zijn dan de veranderde opvattingen zelf; een merkwaardig standpunt. Bovendien, gezien het feit dat Van der Eijk het gedrag van mensen zo belangrijk vindt: één van de belangrijkste gedragingen - voorzover politiek relevant - heb ik juist uitvoerig beschreven: het veranderde politieke stemgedrag.¹ Van der Eijk suggereert dat ik maatschappelijke veranderingen 'verklaar' uit veranderde opvattingen - die dan blijkbaar uit het niets zouden zijn ontstaan. Hierbij vergeet hij de door hem zelf in zijn samenvatting van het boek vermelde structurele veranderingsprocessen in de samenleving, welke ik heb getracht systematisch te beschrijven als mogelijke verklarende factoren voor veranderde opvattingen - welke op hun beurt weer

kunnen leiden tot *andere* structurele veranderingen (zie pag. 16 en de hoofdstukken 2 en 5). Een dergelijke systematische beschrijving van veranderingsprocessen, welke ik fundamenteeler acht dan die welke Van der Eijk signaleert, ben ik bovendien elders nog niet tegengekomen.²

(2) *De vergelijkbaarheid van de meetinstrumenten.* Het is inderdaad juist dat, indien vraagstellingen verwijzen naar de – dan heersende – sociale werkelijkheid, veranderingen in die werkelijkheid aanleiding kunnen zijn tot een veranderde perceptie daarvan, waardoor opvattingen gemeten volgens de oorspronkelijke vraagstelling *schijnbaar* kunnen veranderen. Van der Eijk signaleert (impliciet) terecht dat vragen naar de perceptie van de (veranderde) werkelijkheid in het ontwerp van de studie ontbreken. Hiervoor zijn allerlei redenen aan te voeren maar het belangrijkste is dat ik mij, anders dan Van der Eijk suggereert, wel degelijk van het probleem bewust ben (zie bijv. pag. 103-105 en 111). In het ontwerp van de dit jaar uit te voeren replikatie zal daar rekening mee gehouden worden.

(3) *De robuustheid van de meetinstrumenten.* Van der Eijk signaleert terecht dat ik mij bewust ben van de wenselijkheid de robuustheid van meetinstrumenten na te gaan. Dit is echter niet altijd *praktisch* mogelijk, met name niet bij een studie welke tamelijk breed is opgezet in termen van variabelen. Men stelle zich voor: robuustheidstests voor dertig meetinstrumenten en tien 'achtergrond-variabelen' (met tezamen 42 categorieën) op twee en soms drie tijdstippen. Beseft Van der Eijk dat dit zou betekenen (nog afgezien van de door hem zo gewenste multivariate aanpak): zo'n kleine drieduizend robuustheidstests!³

Robuustheidstests zijn met name van belang als men geïnteresseerd is in *speciale* meetinstrumenten en *bepaalde* groepen. In een breder kader van trendanalyses kunnen robuustheidstests op zijn best leiden tot een *specificatie* van de trends voor de voor de betreffende categorie of groep robuuste onderdelen van een meetinstrument (een attitudeschaal of een factor, bijvoorbeeld). Een dergelijke nadere specificatie van trends op schaalniveau is echter *altijd* mogelijk; robuustheidstests of geen robuustheidstests. In mijn boek worden specificaties van de trends of schaalniveau voor de afzonderlijke items in een schaal o.a. vermeld op pp. 102-109 en in Appendices 2, 3 en 4. Dat ik het belang inzie van specificatie van de over-all trends voor onderdelen van een meetinstrument komt duidelijk naar voren in Hoofdstuk 7. Maar men kan met dergelijke specificaties, indien vele variabelen in het geding zijn, niet doorgaan tot 'op het bot' (bijvoorbeeld uiteindelijk: elke afzonderlijke vraag). Het is immers ondoenlijk om uitspraken te doen op basis van, in dit geval, 130 items en 10 variabelen, dus 1300 differentiële trends. Meer algemene uitspraken over de sociale werkelijkheid kunnen slechts gedaan worden bij de gratie van *data-reductie*, via de constructie van schalen en/of scores op facto-

ring *waarna* voor speciale gevallen specificatie van de bevindingen mogelijk is (zij het lang niet altijd theoretisch zinvol). Maar zoals wij boven hebben gezien wenst Van der Eijk bij deze poging tot data-reductie de uitvoering van robuustheidstests, hetgeen een onuitvoerbare opgave is als er veel variabelen bij betrokken moeten worden.

(4) *De vergelijkbaarheid van de onderzochte groepen.* Aangezien het onderzoek niet berust op panel-data zijn het uiteraard niet dezelfde personen welke op verschillende tijdstippen een bepaald kenmerk rapporteren, zoals politiek stemgedrag of godsdienst. Ik ben mij daar zeer wel van bewust, maar dat neemt niet weg dat differentiële trends voor die groepen geïnterpreteerd *kunnen* worden in termen van veranderde opvattingen van die groepen; het gaat tenslotte steeds om representatieve steekproeven uit groepen, die op zijn minst relatief stabiel zijn.

Dat men bij die interpretaties het nodige voorbehoud moet maken spreekt welhaast vanzelf en ik acht het onbegrijpelijk dat Van der Eijk suggereert dat ik dat niet doe. De lezer oordele zelf: letterlijk elke interpretatie van (differentiële) trends, zeker die waarvoor geen directe empirische evidentie voorhanden is, wordt met voorbehoud gemaakt. (Ik kom daar nog op terug).

(5) *Bezwaren tegen de analyse.* Van der Eijk verwijt mij hier voornamelijk het ontbreken van significantietests en 'het volstreckte gebrek aan enigerlei multivariate aanpak'. (In zijn algemeenheid doet deze laatste uitspraak wat komisch aan, in het licht van het feit dat de centrale variabelen in de analyse *zeer* multivariaat worden gemeten. Van der Eijk bedoelt waarschijnlijk dat de analyse van de trends univariaat is, zoals in het boek wordt aangegeven; pag. 46).

Hierover wil ik het volgende opmerken:

a) Significantie-tests zijn achterwege gelaten gezien het niet-hypothese-toetsende karakter van de studie. Een toets voor verloop tussen verschillen tussen gemiddelden bestaat bovendien volgens mij niet; het alternatief van toetsen voor verschillen tussen gemiddelden zou ongeveer 1500 toetsingen hebben opgeleverd. Bovendien is niet elk significant verschil tussen gemiddelden ook *interessant!* Uiteraard heb ik in het boek uit de ongeveer 350 tabellen die laten afdrucken welke mij het meest relevant leken en de meest interessante differentiële trends opleverden – met een enkele uitzondering waarvan Van der Eijk er dan ook prompt één signaleert.

b) Een multivariate aanpak van de analyse van de trends zou mijns inziens hebben geleid tot een onontwarbaar en ongelooflijk complex geheel van grote deels (waarschijnlijk) oninterpreteerbare gegevens. De analyse is bewust beperkt tot die van eerste orde interactie-effecten met de variabele tijd. Dit levert al genoeg interpretatie-problemen op, zoals ook Van der Eijk signaleert. Tweede orde interactie-effecten zijn naar alle waarschijnlijkheid, gezien

het ontbreken van theorievorming op dit terrein, niet te interpreteren. (Ik noem dit probleem op pag. 46 en 63; noot 2).⁴

(6) *Slotopmerkingen*. Afgezien van zijn detailkritiek, waarop ik in het bovenstaande niet kon ingaan⁵, legt Van der Eijk ten aanzien van mijn studie criteria aan welke op zichzelf niet onjuist, doch in de praktijk van tamelijk grootschalig onderzoek onuitvoerbaar zijn, althans in de 'primaire' analyse. De analyse van de gegevens is in eerste instantie, en uit praktische overwegingen, bewust beperkt gebleven, hetgeen in het boek is aangegeven (zie pag. 9, bijv.). Nadere secundaire analyse kan wellicht sommige interpretaties van de trends ontkrachten, andere daarentegen ondersteunen. Zo behoort in het algemeen het wetenschappelijk proces, gericht op cumulatie van kennis en inzicht, te verlopen. Replikatie van de studie kan daartoe eveneens bijdragen.

In tegenstelling tot wat Van der Eijk suggereert worden in mijn boek geen interpretaties van (differentiële) trends gegeven zonder voorbehoud. Het boek is juist geschreven vanuit de wens om te trachten enige *eerste empirische evidentie* te verkrijgen ten aanzien van veranderingsprocessen in de Nederlandse samenleving. Gezien het ontbreken van theorievorming is het onvermijdelijk dat interpretaties dan vaak tentatief zijn, zoals in het boek expliciet wordt aangekondigd (pag. 9). Zonder dit soort tentatieve interpretaties – eventueel te toetsen, hetzij nogmaals gezegd, door middel van nadere (secundaire) analyse ofwel door middel van replicerend onderzoek – kunnen de zo gewenste theorieën in het geheel niet worden geconstrueerd.

Van der Eijk geeft er blijk van onvoldoende te beseffen hoe een wetenschappelijk proces van toeneming van kennis en inzicht in gang gezet kan worden door middel van een brede exploratieve aanpak. De criteria welke hij aanlegt zijn bij een dergelijke aanpak niet van toepassing, want praktisch onuitvoerbaar. Zij zijn wel van toepassing en uitvoerbaar bij een *beperkter* design qua bij de analyse betrokken variabelen. Beide benaderingen sluiten elkaar niet uit; zij behoren elkaar juist aan te vullen. Op die manier kan cumulatie van kennis optreden. Na zijn woorden is nu aan Van der Eijk de daad om *aan te tonen* – al was het maar op een enkel onderdeel – dat zijn aanpak eerdere interpretaties van de gegevens kan ontkrachten. De data zullen hem via het Steinmetzarchief gaarne ter beschikking worden gesteld.

C. P. Middendorp

Noten

1. Zoals ook verderop herhaaldelijk zal blijken verwijt Van der Eijk mij in dit verband het praktische onmogelijke niet gedaan te hebben, zoals de studie van '(veranderingen in) maatschappelijke en politieke instellingen, formele en informele(!) gedragspatronen'. Ook heb ik het niet gehad over 'ervaringen en de interpretatie daarvan' en had ik het gedrag van 'relevante gezagsdragers en elites' moe-

ten bestuderen. Maar men kan nu eenmaal niet alles doen, en zeker niet tegelijk.

2. In het licht van de hoofdstukken 2 en 5 klinkt het verwijt niet genoeg te hebben 'nagedacht over de manier waarop de maatschappelijke werkelijkheid en het individuele denken daarover met elkaar samenhangen' dan ook op zijn minst wat overdreven.

3. In een univariate trend-analyse zouden voor de periode 1970-1975 30 instrumenten getest moeten worden voor de 42 categorieën, en wel op twee tijdstippen. Dat maakt 2520 tests. Dan zijn er nog 5 meetinstrumenten waarvoor idem dito moet geschieden voor de periode 1966-1970 voor gemiddeld 25 categorieën van achtergrondvariabelen. Dat betekent 250 tests. Daarbij komen dan nog de robuustheidstests voor de factor-analytische oplossingen. Natuurlijk kan men dit soort robuustheidstests beperken tot *bepaalde* variabelen en *speciale* groepen, maar 1e was dat de opzet van de studie niet, en 2e blijft het aantal uit te voeren tests zeer groot, tenzij men alleen speciale aandachtspunten selecteert.

4. Bestudering van interactie-effecten van de tweede orde met de variabele tijd zou het aantal te interpreteren differentiële trends (nu ongeveer 350) – voor zover nog zinvol gezien het feit dat er ongetwijfeld vele 'cellen' met (te) kleine aantallen respondenten zouden ontstaan – met een factor 9 hebben doen toenemen. Maar natuurlijk kan Van der Eijk ook hier stellen dat niet alles gedaan is, bijv. voor speciale gevallen tests uitvoeren via een multi-variate analyse. Nogmaals: dat was de opzet van de studie niet en dat soort opmerkingen kan t.a.v. elke studie worden gemaakt.

5. Wel wil ik nog kort opmerken dat (a) processen rond verkiezingen en verwachtingen en wensen van groepen welke ontstaan in het kader van dergelijke processen iets anders zijn dan ideologische trends van groepen welke zij vertonen enkele jaren vóór de verkiezingen en welke, indien zij doorwerken, wel degelijk een (wellicht niet manifeste) politiek klimaat kunnen scheppen; (b) de economische stagnatie en de problematiek rond energie en grondstoffen reeds rond 1970 een aanvang namen – hoewel de olieboycot van 1973 deze problematiek sterk verhevigde; (c) doelrotaties van factoren bij onderzoek naar veranderingen mij nu juist *niet* het geëigende middel lijken om die veranderingen op te sporen, en (d) een verschillende relatie tussen één of meer variabelen en componenten van een samengestelde variabele niet noodzakelijkerwijs duidt op het ontbreken van robuustheid van één of meer van dergelijke componenten binnen categorieën van de betreffende variabele.

Reactie op repliek

In de hierboven gepubliceerde reactie op mijn bespreking van zijn boek 'Ontzuiling, Politisering en Restauratie in Nederland' stelt Middendorp dat een aantal van mijn kritiekpunten onjuist zijn, en bovenal dat de door mij aangelegde criteria voor beoordeling geen recht doen aan de beperkingen die nu eenmaal aan elk onderzoek inherent zijn.

Ik zal hier niet de complete argumentatie van de bespreking herhalen (ik hoop dat de lezer die er zelf nog maar eens op naslaat), maar wel kort op enkele punten van de repliek ingaan, waarbij ik voor de overzichtelijkheid de

nummering van de punten uit de repliek overneem.

1. In de theoretische hoofdstukken van zijn boek brengt Middendorp veranderingen in de maatschappelijke structuur in verband met maatschappelijke processen als ontzuiling, politisering, polarisering, democratisering en restauratie (hfd. 2 en 5). Los van de vraag of ik het eens ben met de aangebrachte verbanden, heb ik hier geen enkel bezwaar tegen. De bezwaren ontstaan pas als deze maatschappelijke processen nader empirisch bestudeerd worden. Dan is het immers nodig om theoretische begrippen als ontzuiling, democratisering etc. door operationele grootheden te representeren. Zoiets gebeurt in 2 stappen: a) het aanwijzen van geldige indicatoren voor de betreffende theoretische grootheden, en b) het uit deze indicatoren construeren van meetinstrumenten of variabelen (dat wil zeggen operationaliseren). Welnu, Middendorp gebruikt als indicatoren opvattingen, meningen en houdingen van de volwassen Nederlandse bevolking. Volgens mij is dit een veel te beperkte, en daardoor niet-geldige, indicering van de betrokken maatschappelijke processen. Als Middendorp in zijn repliek stelt dat al de andere verschijnselen die volgens mij bij een geldige indicering betrokken hadden moeten worden, slechts symptomen van de wél onderzochte opvattingen zijn, dan doet hij daarmee een uitspraak over de empirie welke nu juist onderwerp van onderzoek had behoren te zijn. Het gaat niet aan dergelijke uitspraken per assumptie als waar aan te merken. Kortom, ik vind dat 'opvattingen over verzuiling en democratisering' iets anders zijn dan (hooguit slechts deel uitmaken van) de processen van verzuiling en democratisering zelf. Als Middendorp daar anders over denkt, vrees ik dat wij het daarover oneens zullen blijven, al impliceert dat allesbehalve dat onderzoek naar dergelijke opvattingen niet interessant kan zijn.

2. Voor de periode 1970-'75 (waarvoor hij de meeste data heeft) gebruikt Middendorp 26 attitudeschalen waarvan er 11 leiden aan het euvel dat zij een mening vragen over de 'huidige situatie' (in enigerlei opzicht). Als de situatie zich wijzigt, kunnen geconstateerde veranderingen in antwoorden niet zonder meer aan veranderde opvattingen van respondenten worden toegeschreven. Voor de helft van de items van de 'filosofische dimensie' socialisme geldt hetzelfde. Van al deze schalen en dimensies (en van het eruit afgeleide hoofdkenmerk 'links-rechts') is er welgeteld 1 waarbij dit probleem expliciet wordt opgemerkt (p. 103-105, 111). Wellicht dat de schrijver het probleem bij de andere maten ook wel herkend heeft, maar in het boek blijkt daarvan niets.

3. Het zou inderdaad onzinnig zijn om van een onderzoeker te eisen dat hij als een kip zonder kop op alle grootheden robuustheidstests uitvoert langs alle gebruikte achtergrondvariabelen en tijdstippen. Niet teveel gevraagd lijkt het mij echter dat, als uit de eerste analyse van het materiaal een aantal zeer

evidente tegenstrijdigheden naar voren komt de onderzoeker deze a) als problematisch signaleert (wat niet gebeurt), en b) controleert of deze tegenstrijdigheden het gevolg zijn van bijvoorbeeld niet-robuste variabelen. Een onderzoek wordt niet zonder meer beter door 3000 van zulke tests te doen, maar wel door het herkennen van gevallen waar een directe noodzaak voor zo'n test bestaat, en deze in het dan resulterende, beperkte aantal gevallen ook werkelijk toe te passen. (Het gaat mij niet om 'data-pushing', of om 'number-crunching', maar om het uitvoeren van zgn. 'kritische analyses' waarmee uit diverse concurrerende verklaringen kan worden gekozen. Dit vereist echter allereerst dat de onderzoeker bewust zoekt naar ook andere verklaringen dan degene die hem het meest voor de hand lijken te liggen). Het is onjuist te stellen dat de uitkomst van robuustheidstests slechts tot specificaties van beschreven trends kunnen leiden; zij kunnen evenzeer de basis aan gepleegde vergelijkingen doen ontvallen, of een geheel herziene interpretatie van de betekenis van de gebruikte meetinstrumenten opleveren.

4. Hoewel het jammer is dat analyses daardoor altijd bemoeilijkt worden, is het bekend dat de groep mensen met stemintentie 'CDA' (respectievelijk PvdA en VVD), in 1965 een totaal andere is dan in 1970 of in 1975. Het is per sé onjuist om te stellen dat het gaat om groepen die relatief stabiel zijn.

5. Middendorp presenteert terecht slechts die resultaten die hem het meest interessant lijken. Het in de recensie gesignaleerde probleem wordt opgeroepen als ik zie dat a) (op meerdere plaatsen) minuscule verschillen zeer zwaar geïnterpreteerd worden, en b) soms de gepresenteerde gegevens en de interpretatie ervan direct met elkaar strijden (bijv. p. 136 en fig. 7.35, en p. 144 en fig. 7.46). Aangezien ook van een aantal resultaten wel een interpretatie vermeld wordt, maar zonder presentatie van de bijbehorende gegevens, kan ik niet nagaan in hoeveel gevallen dit probleem werkelijk speelt, maar in de gepresenteerde tabellen en figuren in ieder geval vaker dan uit een eenvoudige 'slip of the pen' te verklaren lijkt. Als Middendorp het uitvoeren van significantietoetsen teveel werk vindt, moet hij voorkomen dat hij door overinterpretatie en misinterpretatie de vraag ernaar over zich afroept.

6. Middendorp's bewering dat allerlei op zich juiste criteria niet op groot-schalig primair onderzoek van toepassing moeten worden verklaard, zou dergelijk onderzoek (ten onrechte) volledig boven en buiten methodologische kritiek stellen. Bij grootschalig onderzoek kan wel geaccepteerd worden dat een onderzoeker zichzelf enige beperkingen oplegt. Dergelijke beperkingen zijn acceptabeler naarmate zij a) betrekking hebben op marginalere onderdelen van een onderzoek (naar mijn mening zijn de in de bespreking genoemde punten geen van alle marginaal voor het betreffende onderzoek) en b) de onderzoeker gespecificeerd aangeeft welke interpretaties hierdoor meer, en welke minder tentatief van aard worden. Ik vind het niet aanvaardbaar dat in inleidin-

gen in algemene termen een aantal beperkingen wordt genoemd (met als implicatie dat alle resultaten dus tentatief zijn), waarna enige tientallen pagina's verder onderzoeksresultaten tot nogal drastische en stellige uitspraken leiden over hoe het nu allemaal in elkaar zit (zeker niet als een aantal van deze uitspraken uiterst dubieus zijn, zie de recensie). Het vermelden van de beperkingen verwordt op die wijze tot een soort generale aflat, waarbij de lezer (waaronder de secundaire onderzoeker) niet meer in staat is om na te gaan welke uitspraken door deze beperkingen werkelijk speculatief (hypothese-genererend) zijn geworden, en welke wel redelijk onderbouwd zijn (en wellicht als voorlopige kennis over de empirie kunnen worden geaccepteerd). Het boek voldoet daarom niet aan een van de eerste eisen die aan een exploratieve studie gesteld moet worden: het onderscheiden van meer- en minder-zekere kennis, en het aangeven van meer- en minder-veelbelovende lijnen voor verder onderzoek.

Het loutere feit dat er heel wat studies zijn (ook grootschalige) die wel aan de door mij aangelegde criteria voldoen, maakt dat ik niet overtuigd ben van Middendorps argument dat ik onuitvoerbare eisen stel. Tesamen met de opmerkingen in de recensie en in deze reactie maakt dit dat ik voorlopig mijn oordeel over dit onderzoeksverslag (en niet over het onderzoek als zodanig) handhaaf.

C. van der Eijk

Nawoord

Het lijkt mij goed nog eens kort te stipuleren wat mijn studie empirisch gezien nu eigenlijk behelst. Er is een tamelijk groot aantal meetinstrumenten ontwikkeld, getoetst op 'longitudinale robuustheid' en met elkaar in samenhang gebracht tot twee ideologische hoofddimensies. Voor deze instrumenten zijn trends bepaald voor de bevolking als geheel en voor een groot aantal subgroepen daaruit, en wel over twee perioden. Een eerste poging is ondernomen om deze trends zo goed mogelijk, doch noodzakelijkerwijs 'ad hoc' en tentatief te interpreteren. In het voorwoord geef ik de beperkingen van deze opzet expliciet aan. Deze beperkingen lijken mij legitiem omdat de studie exploratief is en één van de eerste in zijn soort en wegens het ontbreken van theorievorming. Er wordt met deze studie 'hopelijk . . . een begin gemaakt met een meer systematische, diepgaande en hypothese-toetsende bestudering van sociale en culturele veranderingsprocessen'. De data worden aangeboden voor secundaire analyse.

Wat is de eerste reactie van Van der Eijk? Hij herhaalt – naast andere kritiek – de aangegeven beperkingen (zonder te vermelden dat de auteur die

zelf al had genoemd) en merkt ze aan als onvergeeflijke onvolkomenheden. In zijn reactie op mijn repliek perkt hij zijn 'eisen' in: niet *over de gehele linie* maar *op bepaalde punten* – daar waar er aanleiding toe is – had nadere analyse moeten plaats vinden, bijv. waar sprake is van 'zeer evidente tegenstrijdigheden' (maar welke dat zijn, daarover kunnen de meningen verschillen!). Hij stelt nu dat ik verzuimd heb ook minder voor de hand liggende verklaringen te onderzoeken en *gespecificeerd* aan te geven welke interpretaties 'meer of minder tentatief', welke kennis 'meer of minder zeker' is. Van der Eijk kan er blijkbaar niet aan wennen dat in een exploratieve studie, waarin in principe alle relaties 'ad hoc' worden geïnterpreteerd – zonder dat daarvoor direct empirische evidentie voorhanden is – alle 'kennis' min-of-meer zeker is. Het lijkt mij nu juist uiterst gewaagd en weinig vruchtbaar om in dat stadium gradaties in de mate van 'zekerheid' van de 'kennis' aan te brengen. En wat betreft de 'meer of minder veelbelovende lijnen voor verder onderzoek': elke tentatieve en 'speculatieve' interpretatie van verschijnselen – overvloedig voorradig in het boek – is nu juist zo'n meer of minder veelbelovende lijn voor verder onderzoek en ook hier lijkt het mij voorbarig aan te geven welke 'lijn' nu meer of minder veelbelovend lijkt. Nogmaals: de opzet van de studie was van dien aard dat nadere analyse op onderdelen daar niet in paste: dat is een kwestie van secundaire analyse.

Tenslotte nog een paar opmerkingen:

(a) In het boek worden 'opvattingen over verzuiling en democratisering' niet behandeld. Het gaat om veranderingen in opvattingen (over de godsdienstige grondslag van instellingen, resp. inspraak) welke als 'ontzuiling' (als attitude) en democratisering worden aangemerkt.

(b) Fig. 7.35 is inderdaad onjuist; aan de rechterzijde zijn stippellijn en gewone lijn verwisseld. De tekst op pag. 136 is juist.

(c) 'Minuscule verschillen' lijken vaak minuscule dan ze zijn vanwege 'inkrimping' van de schaal in de figuur.

(d) Van der Eijk zou pp. 103-105 en 110-111 nog eens moeten nalezen: trends voor conservatisme, liberalisme, democratische attitude, sociale wetgeving en tenslotte voor de gehele links-rechts dimensie worden gerelateerd aan mogelijkerwijs plaats gevonden hebbende veranderingen in de samenleving, juist omdat de items naar een maatschappelijke situatie van een moment verwijzen. Het volgende citaat moge dit illustreren: 'Dat naar alle waarschijnlijkheid de economische problematiek aanleiding heeft gegeven tot de tendenties in *rechtse* en *liberale* richting is mede geïnterpreteerd in termen van het optreden van het Kabinet Den Uyl . . . de tamelijk linkse koers van dit kabinet (kan) bij sommigen hun opvattingen over overheidsmaatregelen *ogenscheinlijk* (cursivering in de tekst) in rechtse (in het bijzonder liberale) richting hebben veranderd' (pag. 110-111).

Van der Eijk zou mij bijzonder aan zich verplichten als hij mij de vele grootschalige, met de onderhavige studie vergelijkbare studies zou willen noemen die wel aan zijn criteria voldoen.

C. P. Middendorp

Discussie

Repliek op de bespreking van Ed. van Thijn van 'Regering en parlement in crisistijd'

Ars recensendi

Recenseren is een activiteit van wetenschapsbeoefening waarvan de betekenis voor het vakgebied en de moeilijkheidsgraad vaak worden onderschat.

Meer dan eens heb ik beklemtoond dat een goed functionerend 'forum' een noodzakelijke voorwaarde is voor de ontwikkeling en vooruitgang van een wetenschap (onder meer in 'Politieke Wetenschap in Bedrijf; op zoek naar het recenserende forum', in *Intermediair*, nummers 25 en 26, 1978) en dat recenseren tot een van de meest belangrijke forumactiviteiten gerekend moet worden. In een recensie wordt op een schriftelijke, publieke en daarvoor controleerbare wijze een beoordeling (re-censere) gegeven van andermans werk, die de ontwikkeling van het vakgebied kan stimuleren; zonder 'dialektiek' is er zéker geen vooruitgang. En om dat laatste gaat het.

Recenseren is, zoals elke vorm van wetenschapsbeoefening, ook moeilijk (maar het valt te leren). Recenseren is iets anders dan het maken van een samenvatting van het betoog van de auteur; dan geef je niet een oordeel, maar een flaptekst waartoe uitgever en auteur zelf beter in staat zijn. Recenseren is ook iets anders dan zomaar je eigen mening geven, los van de tekst van de auteur; dan geef je geen oordeel, maar ben je kakelend aan het egotrippen naar aanleiding van andermans werk. Recenseren is evenzeer iets anders dan het plaatsen van enkele kritiekpuntjes om vervolgens af te sluiten met de magische formule van 'ondanks alles, toch een interessant werkje!'; dan sta je als recensent niet voor je oordeel, maar retireer je, wellicht 'pour mieux sauter', bijvoorbeeld om de relatie met de auteur op peil te houden of om te demonstreren dat je, na met de hefboom '... toch een interessant boek' de auteur op zijn voetstuk gezet te hebben, zelf vanwege je superieure kritiek een nóg hoger voetstuk verdient. Afijn, er zijn allerlei varianten van ontaard en daardoor voor de wetenschap nutteloos recenseren te vinden in willekeurig welk vaktijdschrift, *Acta Politica* geenszins uitgezonderd; en er zijn waar-schijnlijk nóg meer achtergronden en motieven voor.

Een recensie moet, zoals elke vorm van wetenschapsbeoefening, voldoen aan de geldende forumnormen en -opvattingen terzake. Een voorbeeldige recensie is onder meer: kritisch (kaf en koren onderscheidend en scheidend), beargumenteerd, zakelijk, niet 'ad personam', zonder verlegging van de bewijslast, zonder misvorming van het betoog van de auteur, zonder gezagsargumenten, en met suggesties voor verdere verbetering; men zie verder het bovengenoemde artikel.

Deze korte inleiding moge duidelijk maken hoeveel belang ik hecht aan voorbeeldig recenseren. Gelukkig kan men tegenwoordig bij vlagen en wat vaker dan vroeger ook in *Acta Politica* tamelijk voorbeeldige recensies aantreffen, zoals ik al eerder heb opgemerkt in een reactie op O. Schmidt (*Acta Politica*, 1978, blz. 138-141; waarmee die discussie, gemist in de inhoudsopgave over dat jaar, hopelijk enigermate aan de vergetelheid is ontrukkt).

Bij vlagen betekent: soms wel, vaak niet. Om te laten zien dat, helaas, lang niet alle recensies voldoende wetenschappelijk verantwoord zijn, zal ik een recente bespreking aan de lakmoesproef onderwerpen. Ik kies daarvoor Drs. E. van Thijn's bespreking van mijn recente boekje *Regering en Parlement in Crisistijd* (in *Acta Politica*, 1980, blz. 275-278). Die keus lijkt me aardig.

Een pseudo-recensie

In mijn boekje wordt nagegaan of de zogeheten Machtigingswet 1974, waarin erg veel bevoegdheden door het parlement werden overgeheveld naar het regeringsniveau, enig verschil heeft uitgemaakt voor de politieke verhouding tussen parlement en regering, met name wat betreft de verhoudingen binnen de regeringscoalitie en tussen deze coalitie en de oppositie. Ter beantwoording van deze vraag hanteerde ik eerst de traditionele doel/effectiviteitsbenadering. Op basis van (volgens Van Thijn) 'een grote hoeveelheid feitenmateriaal' concludeerde ik dat deze benadering nauwelijks enig inzicht oplevert: de officiële doeleinden van de wetgever waren diffuus, wisselend en complex, zij laten zich alleen daardoor al moeilijk op hun effectiviteit ('de mate van doelbereiking') beoordelen, en zij werden bovendien in brede kring op hun werkelijkheidsgehalte betwijfeld. De praktijk van de wetstoepassing liet bovendien een wat ander beeld zien dan men op grond van de officiële doeleinden en overwegingen van de wetgever mocht verwachten. Via een analyse van het zogeheten regeringsactivisme en parlementaire activisme nam ik verder waar dat in de eerste maanden van de wet, toen de algemene sfeer nogal hectisch was, de tot kort daarvoor zo verdeelde politieke gelederen van de Rooms-Rode coalitie zich plotseling hecht aaneensloten. Aansluitend bij recente ontwikkelingen in de literatuur over politiek presteren en de meting ervan, concludeerde ik dat de zogeheten effectbenadering meer inzicht oplevert